

Özgün Makale

Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesnelere Üzerine Değerlendirmeler¹

Implications of Gift Objects Discovered in Archaic Sanctuaries of Miletus

Kenan EREN²

Öz

Miletos kentinin arkaik kutsal alanlarının mekânsal dağılımı ve bunun yanı sıra sunu objesi kontektleri görece daha iyi bilinen Athena, Aphrodite ve Didyma Apollon kutsal alanlarının karşılaştırmalı incelemesi, bir kente ait pantheonu oluşturan farklı tanrı/tanrıçaların kent coğrafyasındaki konumlarının incelenmesini mümkün kılmaktadır. Bunun ötesinde sunu objeleri kentteki farklı sosyal tabakalaşma ile ilgili bilgiler de verebilmektedir ve Miletos'tan örnekler, unu objelerinin rastgele seçilmediğini ve sosyal ilişkilerin bu seçimlerde büyük rol oynadıklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Miletos, Arkaik Dönem, Sunu, Kutsal Alan.

Abstract

The comparative study of the spatial distribution of Archaic sanctuaries in Miletus and the contexts of gift objects in the relatively well-known sanctuaries of Athena, Aphrodite and Didyma Apollon would make it possible to understand the geographical position of sanctuaries dedicated to various deities of the city pantheon. Furthermore, scrutiny of gift objects gives information about the social stratification in the city. Examples from Miletus show us that the gifts were not chosen randomly, and social relations influenced the choice of gift objects to a significant deal.

Keywords: Miletus, Archaic Period, Gift, Sanctuary

Bir kentin kutsal alanlarının kent coğrafyasındaki mekânsal dağılımının incelenmesi, doğal olarak o kent *pantheon*undaki farklı tanrı/tanrıçaların sembolik anlamlarına ve kültürlerinin önemine ilişkin ipuçlarının yakalanmasını sağlar. Ancak bunun ötesinde, kültürler doğaları gereği toplumların güç ilişkilerinde hiyerarşik yapıların onaylayıcısı durumundadırlar (Bonnet ve Bricault, 2016, s. 19 ve s. 135) ve kutsal alanlar özellikle Arkaik Dönem'de, bağlı oldukları kentlerin en önemli kamusal alanlarıdır. Bu bağlamda da ritüellerin incelenmesi, kentteki sosyal ilişkiler ve sosyal tabakalanma ile ilişkili çok değerli bilgiler sunma potansiyeline de sahiptir.

¹ Makale başvuru tarihi: 15.01.2019, makale kabul tarihi: 24.02.2019.

² Doç. Dr., MSGSÜ Arkeoloji Bölümü, kenan.eren@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0001-9225-9025.

Fakat yine de altı çizilmelidir ki, politeizm tanrılar/tanrıçalar arasındaki sınırların net olarak çizildiği bir sistem değildir ve kentlerin *pantheon*ları, yöresel, dönemsel ve bazen sınıfsal olarak devamlı yeniden şekillenebilmektedir.

Bu makale kapsamında da, Arkaik Dönem'in en önemli kentlerinden biri olan ve gerek kent merkezi, gerekse kırsalında çok sayıda kutsal alanın varlığını bildiğimiz Miletos kentinin Arkaik Dönem kutsal coğrafyası incelenmeye çalışılacaktır. Belirttiğimiz gibi Miletos'ta irili ufaklı pek çok kutsal alan vardır ve bunların bazılarında anıtsal tapınaklar bulunurken, bazıları çok daha mütevazı ölçeklere sahiptir ve bunun bir uzantısı olarak her biri arkeologlarca farklı detay düzeylerinde araştırılmışlardır. Dolayısıyla, kutsal alanların kamusal alan olarak Miletos kent coğrafyasında üstlendikleri farklı roller, arkeolojik olarak daha iyi araştırıldıkları düşünülen seçili örnekler üzerinden incelenecek ve bu örneklerden yola çıkılarak kent için bir model önerilmesi denenecektir. Bu doğrultuda, öncelikle farklı kutsal alanların konumları kısaca incelenecek, bir sonraki adımda da bu alanlardan ele geçen sunu objeleri karşılaştırmalı olarak incelenerek *habitus*la ilişkili çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır.³

Birçok araştırmacıya göre, beşeri ve fiziksel coğrafya bir bölgenin dinsel coğrafyasının da altyapısını oluşturur. Ancak daha sonraki evrelerde kentlerin gelişmesi ile bu dinsel coğrafya yeniden şekillenir ve bazı kutsal alanlar bu yeni gelişmelere paralel olarak anıtsal niteliklerini kazanırlar (Jost, 1992, s. 219). Bu değişim esnasında da bazı kült alanlarına özel bir önem gösterildiği arkeolojik veriler ile ortaya konulabilmektedir.⁴ Dolayısıyla bu kült alanlarının ne zaman ve neden daha fazla yatırım aldıkları ve nasıl belirli bir dönemde bağlı buldukları kentin sosyal hayatında daha görünür hâle büründüklerini sorgulamak, kent tarihleriyle ilişkili değerli bilgilere ulaşmayı olanaklı kılabilir (Polignac, 1995, s. 29; Polignac, 2006, s. 205). Bir kente bulunan birden çok kutsal alan karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bu alanlarda ele geçen sunu objelerinin büyük farklılıklar gösterdiği gözlenebilmektedir ve bazı tiplerin baskın miktarı veya bazı tiplerin var olmaması gibi göstergeler, sunu objelerinin belli bir seçim süreci sonunda adandığını bize göstermektedir.⁵ Örneğin, bazı kutsal alanlar kentin sosyal yaşantı alanı ve farklı grupların kendilerini sergiledikleri kamusal alan fonksiyonunu üstlenirken, bazıları ise daha çok kadın yaşantısına dönük olabilmektedir. Dolayısıyla sunu objelerinin değerlendirilmesi farklı kutsal alanların sosyal fonksiyonlarını anlamak için de ipuçları verebilmektedir (Saint-Pierre, 2005, s. 434). Bu bağlamda da bu makale, Miletos'tan seçilmiş kutsal alanlarda ele geçen sunu objelerinin detaylı olarak incelenmesi ve bu nesnelere yorumlanması aracılığı ile sunuldukları kutsal alanların kentin zihinsel haritasındaki konumlarını sorgulamaya çalışacaktır.⁶

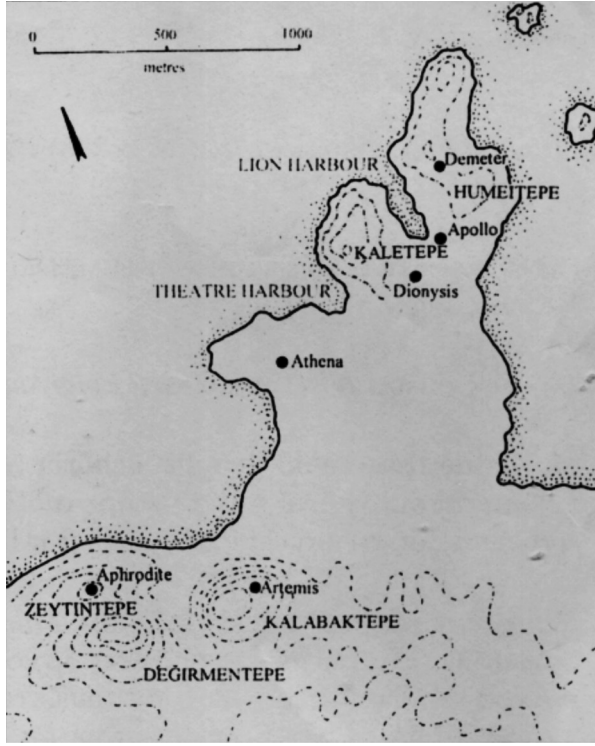
Bu noktada bir parantez açıp, Antik Yunan kentlerinde farklı kutsal alanlarda ele geçen sunu objelerinin niteliklerinin uzun bir süre boyunca, bu alanlarda hüküm süren tanrı/tanrıçaların kült özellikleri ile ilişki kurularak tamamen dinsel bir gerçekliğin ifadesi olarak sorgulandığını söylememiz gerekir. Ancak Arkaik Dönem kutsal alanları ile ilgili kapsamlı araştırmalar, o dönemden günümüze kalmış sunu objeleri ile sunuldukları tanrı/tanrıça arasında bir ilişki kurulmasının ne kadar zor olduğunu ve aynı tip sunuların çok farklı tanrı ve tanrıçalara sunulabildiğini ortaya koymuştur (Simon, 1986, s. 419). Yine de tanımlanmış bir tarihsel kontekst içerisinde gözlemlenen sunu objelerinin niteliği ve niceliğinin anlaşılması önemini korumaktadır ve özellikle çok pahalı sunu objeleri sunma geleneğinin bulunması, sunulan objenin görünürlüğü-

³ *Habitus* kavramı ile, Bourdieu'nün önerdiği biçimde, bireylerin kişisel sosyal stratejileri bağlamında içselleştirdikleri sosyal pratiklerin bütünü kastedilmektedir; detay için bkz. Bourdieu, 1980.

⁴ Bu önemin göstergesi genelde anıtsal mimaridir ve sıklıkla değerli sunu objelerinin bu mimariye eşlik ettiği görülür. Ancak görece daha küçük boyutlu kutsal alanların bazen çok zengin sunu objeleri ile donatıldıklarını görmek mümkündür.

⁵ Saint-Pierre, 2005, s. 433, oryantal kökenli sunuların dağılımını izlediği tezde bu kanyı paylaşmaktadır; benzer bir çalışma için ayrıca bkz. Simon, 1997.

⁶ Osborne, 1996, s. 95, kutsal alanlardaki sunu objelerinin sosyal mesajlar vermek için seçildiğini düşünmektedir. Bu bağlamda sunulacak kutsal alanın da rastgele seçilmediğini düşünmek gereklidir.

Resim 1: Miletos, arkaik tapınaklar (Greaves, 2002, fig.3.5).

finda toplanmaktadır: Kalabaktepe üzerindeki tahkimli yerleşme ve Artemis tapınağı ile tiyatro limanı yakınlarındaki Athena Tapınağı ve de çevresindeki kalıntılar. Bunun dışında kentin bulunduğu yarımada'daki Apollon Delphinios, Dionysos, Demeter/Kore ve muhtemelen kent surlarının dışında yer alan Aphrodite Oikous kutsal alanları da Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir (Resim 1). Ayrıca kentin geniş territoryumunda da pek çok kutsal alan yer almaktadır ve bunlardan bazılarının kutsal yollar yardımıyla yerleşmenin merkezine bağlandıkları da görülmektedir.⁷ Bu makale kapsamında da önce merkezden iki örnek, sonra hemen merkezin dışından bir örnek ve en sonunda da kent sınırından bir örnek karşılaştırmalı olarak incelenecek ve bu inceleme sonrasında, tanımlanmış kamusal alanlar olarak farklı kutsal alanların kentin zihinsel haritasında ne tip roller üstlendikleri anlaşılmalı çalışılacaktır.

Kent merkezinde yer alan Kalabaktepe üzerindeki Artemis kutsal alanı⁸ ve kentin Arkaik Dönem limanı civarındaki Athena kutsal alanı, özellikle Geometrik Dönem ve Erken Arkaik Dönem yerleşmesinin iki kutbunda yer aldıkları için özel bir öneme sahiptirler. Miletos'un bu dönemde en büyük nüfusu barındıran mahallesinin, etrafına MÖ 7. yüzyılda bir sur inşa edilmiş olan Kalabaktepe üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Buradaki evler tepenin güney yamaçlarında toplanmıştır ve içlerinde en eskileri MÖ 700-650 yılları arasına tarihlenmektedir (Greaves, 2002, s. 105). Yaklaşık aynı dönemlerde Tiyatro limanı ve Athena kutsal alanı çevresinin ise daha

nün ve sunan kişinin dindarlığının sergilenmesinin toplumsal değerini gözler önüne sermektedir (Patera, 2006, s. 159). Bu yüzden sunu objelerinin detaylı bir incelenmesi, onların dinsel anlamlarının ötesinde pek çok farklı izleyici topluluğuna hitap eden, birey veya grupların varlıklarını kamusal alanda duyurmak amacıyla izledikleri farklı stratejiler bağlamında değerlendirilebilecek kamusal fonksiyonlarını da ortaya koyabilir (Polignac, 1996, s. 61; Eren, 2018, s. 153).

Tanımlanmış bir coğrafya içerisinde farklı kutsal alanlara biçilen rolleri anlamak için en önemli örneklerden birisini Miletos oluşturmaktadır. Buradaki Arkaik Dönem'e tarihlenen farklı kutsal alanların detaylı bir incelemesi, kentin pantheonunu oluşturan kültlerle kurduğu ilişkinin de anlaşılmasını sağlayabilir (Polinskaya, 2006, s. 90). Kısaca özetlemek gerekirse, Miletos'ta Arkaik Dönem'e ait kalıntılar iki merkez etrafında

⁷ Miletos kutsal alanları ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Senff, 2006.

⁸ Artemis kutsal alanı Kalabaktepe'nin doğu terasında, yerleşmenin en yüksek tepesinin üzerinde yer almaktadır. Yakınında yer alan yerleşme Geometrik Dönem'den beri bir surla çevrilidir. Artemis'in, kentin efsanevi kurucusu Neleus'la yakın ilişkisi vardır ve muhtemelen bu yüzden bu alanın, kentin akropolisi olduğu ve bu kutsal alanın kent için özel bir anlamı olduğu düşünülmüştür, Herda, 1998, ss. 26-27. Ancak, maalesef kutsal alandaki sunu nesnelere ilgili elimizde çok az bilgi vardır ve bu yüzden bu önemi detaylı bir şekilde sorgulamak şimdilik mümkün görünmemektedir; yine de M.Ö. 6. yüzyıldan kalma pek çok heykel parçasının kazılarda ele geçtiği bilgisinin altı çizilmelidir, bkz. Kerschner, 1995, s. 219 ve Kerschner ve Schlotzhauer, 1999, s. 10, 14.

ziyade ticari faaliyetler için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Malwitz ve Schiering, 1968). Buna karşılık Miletos'un kurulduğu yarımada'nın kuzey kısmında, Apollon Delphinios, Dionysos ve Demeter/Kore kutsal alanlarının olduğu kısımda hiçbir yerleşim izine rastlanmamıştır ve bu bölgenin Arkaik Dönem'de sur içinde yer alıp almadığı da henüz tartışmalıdır.⁹ Bu konudaki mevcut bilgilerimiz, bu kutsal alanların belki de çevrelerindeki evlerle beraber küçük toplulukların merkezi olduğunu ve Miletos'un da bu dönemde aralarında büyük boşluklar bulunan mahallelerden oluşan dağınık bir yerleşim modeline sahip olduğunu düşündürmektedir (Tréziny, 2006, s. 245). Buna karşılık MÖ 6. yüzyıl sonuna doğru Miletos ve çevresinde inşa faaliyetlerinin arttığı da gözlenmektedir. Didyma'da yeni Apollon Tapınağı, Kalabaktepe doğu terasında Artemis Kithone Tapınağı, yeni Athena Tapınağı, Zeytintepe'de Aphrodite Oikous Tapınağı, Mengerevtepe'de Athena Assesia Tapınağı, Poseidon Burnu'nda Poseidon Sunağı hep bu döneme tarihlenmektedir ve bunların tiranlar Histiaios ve Aristagoras'ın refah içindeki dönemlerinde inşa edildikleri anlaşılmaktadır (Greaves, 2002, s. 126).

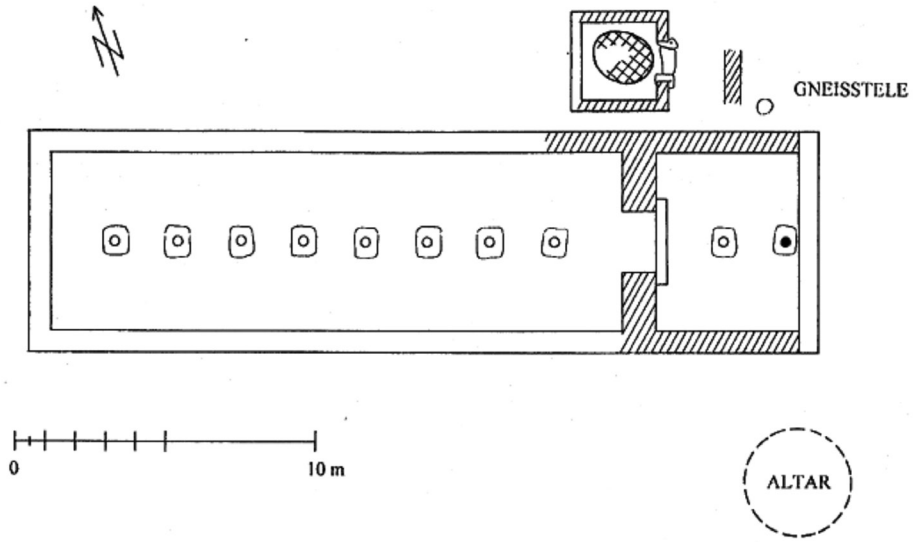
Görüldüğü gibi Miletos'un Arkaik Dönemi'ne tarihlenen pek çok kutsal alanı bulunmaktadır ancak bunların çoğundaki Arkaik sunulara ait çok sınırlı bilgilere erişilebilmiştir. Bu yüzden bu makale kapsamında ilk incelenecek örnek, sunu objeleri ile ilgili görece daha çok bilgiye sahip olduğumuz Athena kutsal alanı olacaktır. Athena kutsal alanının bulunduğu bölgenin Prehistorik Dönem'den itibaren iskân edildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği kadarıyla burada Minos Dönemi'nde bir dizi sunak yer almakta ve Miken Dönemi yerleşmesi de bu bölgede bulunmaktaydı (Niemeier ve Niemeier, 1997). İlginç bir detay ise, Miken surlarının Geometrik Dönem'de hâlâ görünür olduğunun ve kutsal alanın en erken evrelerinde bu kalıntıların kullanıldığının gözlemlenmesidir (Held, 2000, s. 6). Anlaşılan kutsal alanda bulunan ve Geometrik Dönem'e tarihlenen, küçük, oval planlı, taştan inşa edilmiş, doğusunda bir açıklık bulunan bir yapının temeli, muhtemelen bu dönemde hâlen görünür olan Miken suruna ait bir *bastion*dur (Held, 2000, ss. 6-14). Bu yapının işlevi kesin olarak bilinmemektedir ancak kutsal alanda bulunan bir *ksoanon* için yapılmış heykel kaidesi olduğu düşünülebilir.¹⁰ Her hâlükârda kutsal alanın son evresinde inşa edilen tapınak içerisinde korunmaya devam edilmiş olması, bu yapının kült için önemini göstermektedir (Eren, 2017, s. 111). MÖ 600 civarında bu yapıya paralel konumda ikinci bir yapının da kutsal alan içerisine inşa edildiği görülmektedir (Resim 2). Bu içerisinde sekiz adet taşıyıcı sütun bulunan ince uzun bir yapıdır ve kazıyı yapan Held tarafından tapınak olarak tanımlansa da işlevi tam olarak bilinmemektedir. Ancak eldeki veriler bu yapının şölen yemekleri için kullanılan ek bir bina olduğunu gösterir niteliktedir (Courtils, 2001, s. 755; Senff, 2006, s. 168). Kutsal alanda en son inşa edilen yapı ise MÖ 6. yüzyıl sonuna tarihlenen, 30x18 m boyutlarında, İon düzeninde mermerden tapınaktır.¹¹ Bu alan Klasik Dönem'de ise tamamen terk edilmiş ve bir daha kullanılmamıştır.

Kutsal alanda ele geçen sunu objelerinin çok büyük bir bölümünü metal objeler oluşturmaktadır. Özellikle bronz kazan ve uçayak parçaları dikkat çekicidir; ayrıca silahlar ve zırh parçaları da önemli bir yekûnu oluşturmaktadır. Bu objelerin en eskileri ağırlıklı olarak Kuzey Suriye kökenlidir ve yaklaşık olarak MÖ 9. yüzyıl sonu ile MÖ 7. yüzyıl başı arasında tarihlenirler (Saint-Pierre, 2005, s. 375). İlginç olan nokta ise bu nesnelerin bir kısmının üretildiklerinden çok daha geç bir tarihte kutsal alana sunulmuş olmalarıdır (Held, 2000, s. 171) ve bu nedenle belki de değerli

⁹ Greaves, 2002, s. 108, sur dışında yer aldıklarını düşünmektedir; karşıt görüş için bkz. Herda, 2005.

¹⁰ Prost, 2002, s. 487; Senff, 2006, s. 167;. Konunun detaylı bir incelemesi için ayrıca bkz. Eren, 2017

¹¹ Tapınağın yapım tarihi ile ilişkili farklı görüşler mevcuttur ve Held'in bu yapıyı Klasik Dönem'e tarihlediği belirtilmelidir, Held, 2000, ss. 80-85. Yine de Niemeier'in önerisi olan M.Ö. 6. yüzyılın son çeyreği tarafımızca daha mantıklı görünmektedir, Niemeier, 1999, ss. 396-409.

Resim 2: Miletos, M.Ö. 7. yüzyılda Athena tapınağı (Held, 2000, fig.32).

aile yadigârları olarak tanımlanabilirler. Bir başka dikkat çekici nokta ise değerli metal sunuların heykel kaidesi olarak tanımladığımız yapının etrafından geliyor olmasıdır (Senff, 2006, s. 167).

Bu kontekst içerisinde ilk göze çarpan, kutsal alanda erkek dünyası ve bilhassa savaş ve savaşçılıkla ilişkili sunuların yoğunluğudur. Özellikle değerli nesnelere olan metal objelerin varlığı sembolik olarak çok yüküklüdür ve Doğu kökenli bronzların varlığı dikkat çekicidir. Ancak bunların arasında İonia'daki kutsal alanlarda genelde görmeye alıştığımızın tersine, Phrygia veya Lydia kökenli hiç örnek bulunmaması dikkat çekicidir. Anlaşılan bu sunuları yapan kişiler, Yakın Doğu ile deniz yolculukları bağlamında şekillenen özel ilişkilerinin altını çizmek istemektedirler¹² ve özellikle Kuzey Suriye bölgesi ile olan ilişkilerin ön plana çıkarılması önem kazanmıştır. Bu bağlamda bazı sunu objelerinin üretildikleri tarihten çok daha sonra sunulmuş olmaları, sunan kişilerin aile yadigârlarını sergileyerek kuşaklarda bu bölgeyle ilişkilere sahip olduğunu gösterme çabası olarak da yorumlanabilir. Altı çizilmesi gereken önemli bir diğer nokta ise burada kadın dünyası ile bağlantılı hiçbir sununun ele geçmemiş olmasıdır. Bu bakımdan Khios Emporio'sundaki Athena Tapınağı'nın buluntu konteksti ile benzerlikler gözlemlenebilir.¹³

İnceleyeceğimiz ikinci örnek olan Aphrodite kutsal alanı ise farklı özellikler ortaya koymaktadır. Öncelikle kutsal alanın konumu çok dikkat çekicidir; çünkü Miletos'a yaklaşan gemilerin uzaktan görüp, nirengi noktası olarak kullanabileceği bir tepenin (Zeyintepe) üzerinde yer almaktadır (Resim 3).¹⁴ Bu bölge Miletos kent merkezinde olmasa da, merkezin oldukça yakınındadır ve çevresindeki evlere ait kalıntılar da ele geçmiştir. Dolayısıyla burasının Miletos'un bir dış mahallesi olduğu varsayılabilir (Senff, 2003, s. 11). Aphrodite kutsal alanının en erken evresine ait kalıntılar kaya zemin üzerinde yer alan ve MÖ 7. yüzyıl ortasından önceye tarihlenen bir sıra deliğe aittir ve bunlar kazıyı yapan arkeologlar tarafından ahşap direklere ait kalıntılar olarak yorumlanmaktadır (Graeve, 1996, s. 533). Ayrıca tepenin zirvesinde doğu-batı doğrultulu

¹² Courtils, 2001, s. 754, yazara göre *ksenia* ilişkilerinin yanı sıra, korsanlık aktiviteleri ya da paralı askerlik sayesinde bu nesnelere sahip olunması mümkündür.

¹³ Held, 2000, s. 174. Buna karşılık Erythrai ve Smyrna Athena kutsal alanlarında bol miktarda kadın takısı ele geçmiştir. Ayrıca Khios'da Athena tapınağı tamamen erkek dünyası ile ilgili sunular ortaya koymuşken, liman kutsal alanında ağırlıklı olarak kadın dünyası ile ilgili sunular görülmektedir; bkz. Simon, 1997.

¹⁴ Gans, 1991, s. 137, Kalabaktepe'nin daha yüksek olmasına karşılık, Aphrodite kutsal alanının bulunduğu Zeyintepe'nin Miletos'a doğru seyreden gemiler için daha görünür bir konumda olduğunun altını çizmektedir; bkz. ayrıca Senff, 2006, s. 169.

büyük bir temele ait kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır ve ele geçmiş mermer parçaları burada MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında bir tapınak yapısı olduğunu göstermektedir (Graeve, 2007b, s. 633). Arkeolojik araştırmalar bu yapılar dışında MÖ 6. yüzyıl sonunda burada yeni bir mermer yapının daha inşa edildiğine işaret etmektedir ama eldeki kalıntılar bu yapının bir tapınak mı yoksa anıtsal bir sunak mı olduğu sorusunu kesin olarak cevaplamayı şimdilik mümkün kılmamaktadır.¹⁵

Aphrodite kutsal alanındaki Arkaik Dönem kült faaliyetleri ile ilgili en önemli buluntu grubunu günümüze kalan binlerce sunu objesi oluşturur. Ayrıca kutsal alanın bulunduğu teras üzerinde *bothros* olarak kullanılmış çukurlar içerisinde kurban törenleri ile ilişkili kemik artıkları ve çanak çömlekler de ele geçmiştir (Senff, 2003, s. 6).¹⁶ Bir diğer önemli buluntu grubu, terasın batısındaki yokuşta yer alan, taştan, dairesel bir yapının içerisinde gelmektedir ve buradaki buluntuların büyük çoğunluğunu MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen çeşitli takılara ait parçalar ve pişmiş toprak figürinler oluşturmaktadır (Senff ve Heinz, 1997, s. 115). Bu dairesel yapının da bir *bothros* olabileceği düşünülmektedir ve bu bölgede yer alan kalın bir kül tabakası yapının uzun bir süre boyunca kullanıldığına işaret etmektedir. Burada yapılan kazılar pek çok pişirilmiş hayvan kemiğini de ortaya çıkarmıştır.¹⁷

Ele geçen binlerce kandil, burada muhtemelen gece ayinleri yapıldığına işaret etmektedir. Bunların yanı sıra özellikle *symposium*larla ilişkilendirilebilecek formlara sahip çok kaliteli çanak çömlek parçaları da bulunmaktadır ve bunların bir kısmı yerel, bir kısmı da ithal malzemelerdir. Tabaklar, kraterler, *omphaloslu* kâseler ve *amphoralar* ele geçen formların büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Ele geçen çanak çömlek içerisinde Khios üretimi olanlar önemli bir yüzdeyi oluştururken, MÖ 7. yüzyıl Lakonia üretimi seramikler ve Etrüsk *Bucchero* seramikleri de önemli miktarlarda ele geçmiştir. Ayrıca Korinthos üretimi *aryballoslar* ve *alabastronlar* da bulunmaktadır. Kutsal alanda MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Attika üretimi seramikler de görülmeye başlanır; ayrıca bu dönemden Fikellura kâseler de bulunmaktadır (Senff, 2003, ss. 18-19). Kaliteli çanak çömlek dışında binlerce günlük kullanım kabı parçası da ele geçmiştir ve bunlardan birkaç yüz tanesi üzerinde grafitler olduğunun altı çizilmelidir. Ayrıca bol miktarda pişmiş topraktan yapılmış figürin de ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen figürinlerin çok büyük bir kısmını kadın imgeleri oluşturmaktadır. En eski sunu nesnelere, Gortyn üretimine benzeyen kilten oturmuş kadın tasvirleridir ama Gortyn'den farklı olarak Miletos örnekleri giyimlidir. Bazen proto-daidalik olarak da adlandırılan serinin yanı sıra tipik İonia üretimi olan ve benzerlerini

Resim 3: Miletos, Aphrodite kutsal alanından denizin görünüşü (fotoğraf Kenan Eren).

¹⁵ Senff, 2003, s. 3; yine de Senff'in daha önceki bir yayınında kutsal alanın batı terasında bu yapıyla çağdaş İon düzenli sütun parçaları ele geçtiğinden bahsettiğini de söylememiz gerekir, bkz. Senff ve Heinz, 1997, s. 114.

¹⁶ Graeve, 2007b, ss. 631-632, bu çukurların muhtemelen mermerden tapınak inşası sırasında terastaki düzenlemelerin bir parçası olarak açılmış çöp çukurları olduğunu düşünmektedir.

¹⁷ Senff, 2003, ss. 16-17; Graeve, 2007b, s. 642; Zeyintepede'deki kazılarda toplamda 36000 hayvan kemiği ve 7000 midye kabuğu ele geçmiştir. Kemikler içerisinde koyun, keçi ve dana kemikleri büyük çoğunluğu oluşturur ama küçük rakamlarda da olsa, tavşan, tilki, domuz, köpek, at ve balık kemikleri ele geçmiştir.

Samos'ta da gördüğümüz kadın figürinleri bu döneme tarihlenmektedir (Graeve, 2007a, ss. 645-666). Bu figürinlerin miktarının MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında arttığı gözlenmektedir (Senff, 2003, s. 20).

Kutsal alanda ele geçen en karakteristik sunular kalker ve fayanstan yapılmış heykelciklerdir. Ayrıca Mısır ve Fenike kökenli fildişi mobilya parçaları veya bezemeli istiridye (*tridacna*) kabukları kutsal alana egzotik hediyelerin sunulduğunu göstermektedir (Saint-Pierre, 2005, s. 374). Bu gruba ayrıca *skarabeller* de eklenebilir (88 tanesi Rodos kökenli, ayrıca üç adet Naukratis ve altı adet Mısır üretimi) ve Zeytintepe'de bulunan *Egyptisan* objelerin MÖ 7. yüzyıla tarihlendiği söylenmelidir (Hölbl, 1999, s. 345). Kutsal alanda MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen sunu objelerinin en az yarısının Kıbrıs ve Mısır (Egyptiaca) kökenli olduğu anlaşılmaktadır (Saint-Pierre, 2005, s. 375). Metal kemerlere ait parçalar, çengelli iğne ve fibularlar (çoğu Phrygia kökenli) ve özellikle kurşundan yapılmış takılar gibi kadınlara ait süs eşyaları bir diğer önemli buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra beş adet grifon protomu ve bronz kazanlara ait parçaların da kazılarda ele geçtiğini belirtmek gerekir (Graeve, 2007b, s. 635).

Eldeki verileri kısaca özetlemek gerekirse, kutsal alandaki sunuların hem nitelik hem de nicelik açısından büyük bir çeşitlilik gösterdiği ve sunu konteksti içerisinde oryantal kökenli¹⁸ sunuların büyük bir grubu oluşturdukları görülmektedir. Ancak daha önce incelediğimiz Athena kutsal alanından farklı olarak sunu objelerinin büyük bir kısmı kadın dünyası ile ilişkilendirilebilen nesnelere ve maddi değeri yüksek nesnelere genel toplam içerisinde küçük bir yüzdeyi oluşturduğu görülebilir. Aphrodite kutsal alanındaki oryantal sunuların kökenleri de Athena Tapınağı'ndakilerden farklıdır. Mısır üretimi fayans objeler, pişmiş toprak Kıbrıs üretimi figürinler, Mısır ve Rodos üretimi skarabe ve amuletler büyük çoğunluğu oluştururlar (Saint-Pierre, 2005, s. 447). Kazılarda ele geçen binlerce çanak çömlek parçası burada sıklıkla şölen yemeklerinin yapıldığını ve MÖ 7. yüzyılda ve 6. yüzyılın ilk yarısında burasının çok popüler bir buluşma noktası olduğunu bize göstermektedir (Senff, 2003, ss. 17-20). Dikkat edilirse bu tarih aralığı aynı zamanda Miletos'un Marmara Denizi ve Karadeniz'de en yoğun şekilde koloniler kurduğu dönemle paralellikler göstermektedir.¹⁹ Bu noktada Aphrodite kültürünün Miletos kolonilerinde çok popüler olduğunun ve tanrıçanın epithetlerinin sıklıkla denizle ilişkili olduğunun da altını çizmemiz gerekir.²⁰ Her hâlükârda kutsal alanın konumu denizle olan yakın ilişkisini göstermektedir (Eren, 2015, s. 324) ve deniz aşırı seyahatlerle ilişkilendirilebilecek ithal nesnelere bol miktarda sunulmuş olması belki de deniz yolculuklarının güvenli geçmesi isteği ile ilişkilendirilebilir.²¹

Bütün bu verilerden yola çıkarak Miletos'taki Artemis, Athena ve Aphrodite kutsal alanlarının kent coğrafyasındaki konumları için bir model önermek olası görünmektedir. Athena ve Artemis kutsal alanları bu bağlamda özellikle önemlidir çünkü kent merkezinin mekânsal organizasyonunun iki kutbunu oluşturmaktadır. Bir tarafta Artemis'in kutsal alanı, *akropolis* olarak tanımlanan tepede, kent çekirdeğini oluşturan tahkimli konut alanının hemen yanında yer almaktadır ve tanrıçanın, kent efsanevi kurucusu Neleus ile bağlantısı dikkat çekicidir.²² Buna karşılık kent kadim kökleriyle ilişkili bir noktada, aynı zamanda limanın da hemen yanı başın-

¹⁸ Oryantal sıfatı, Mısır, Kuzey Suriye, Suriye-Filistin sahilleri, Kıbrıs ve Anadolu'nun iç bölgelerinde imal edilmiş sunu objeleri için kullanılacaktır

¹⁹ Marmara ve Karadeniz'deki Miletos kolonileri için bkz. Ehrhardt, 1983.

²⁰ Graeves, 2004, ss. 28-31, Graeves *Euploia*, *Pontike*, *Nauarchis*, *Aphrogeneia* ve *Ouranis* örneklerini verdikten sonra tanrıçanın kültürünün Kyzikos'ta Poseidon ile ortak olduğuna da dikkat çekmektedir.

²¹ Senff, 2006, s. 169, bu sunuların Levant'a yaptıkları seyahatlerden sağ salım geri dönenlerin tanrıçaya şükranlarının ifadesi olduğunu düşünmektedir.

²² Herda, 1998, s. 16, yazar İoniali aristokratlar arasında Neleus'la akrabalıklarının altını çizmenin çok yaygın olduğuna dikkat çekmektedir.

da Athena kutsal alanı bulunmaktadır. Buradaki sunular da özellikle ilgi çekicidir; çünkü burada sunularda bulunanlar bir yandan kentin korumasını üstlenecek « savaşçı » kimliklerini sergilemekte, bir yandan da Yakın Doğu'nun büyük güçleriyle değerli armağanlar değiş-tokuş edecek yetenekte olduklarını göstermektedirler. Buna karşılık, Miletos kolonizasyon hareketiyle özel bir bağı olduğu anlaşılan Aphrodite kutsal alanında, bu denizaşırı bağların çok daha popüler ama mütevazı bir örneği sergilenmektedir. Kutsal alan bir yandan tarihsel merkezin dışında ancak denizden gelenler tarafından çok uzaktan seçilecek bir noktada konumlandırılmıştır; diğer yandan ele geçen sunu objelerinin büyük çeşitliliği, kadınlar başta olmak üzere toplumun bütün kesimlerinden insanların burada sunularda bulunduğunu bize göstermektedir. Yine de denizaşırı ülkelerden gelen “egzotik” nesnelere çok popüler sunular olması dikkat çekicidir ama Athena kutsal alanından farklı olarak burada daha az değerli nesnelere de sunuldukları görülebilir.

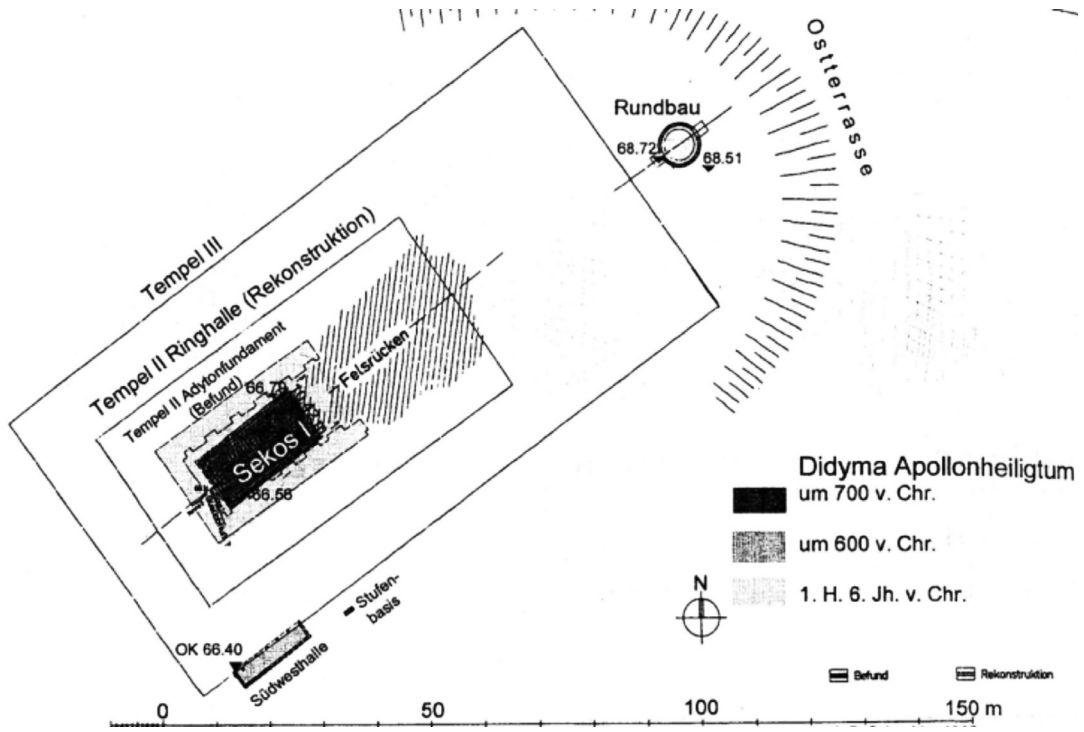
Bu noktada Miletos kırsalında yer alan ama kentin en önemli ve en fazla yatırım yaptığı kutsal alan olan Didyma Apollon kutsal alanı ve bilicilik merkezini yakından incelemek, bir kente ait kutsal alanların oluşturduğu “dinsel topografyayı” anlamak için bize daha fazla ipucu sağlayabilir. Kutsal alan Miletos kent merkezinin 16,4 km güneyinde, Karia ile Miletos sınırına yakın bir noktada konumlandırılmıştır. Kutsal alanın yer seçimi muhtemelen burada yer alan ve kehanet aktiviteleri için kullanıldığını bildiğimiz “kutsal su kaynağı” ile ilişkilidir. MÖ 6. yüzyıl ortalarına doğru Miletos ile Didyma'yı birbirine bağlayan kutsal yol inşa edilmeden önce buraya ulaşım olasılıkla kutsal alanın 3 km kuzeybatısında yer alan Panormos limanı vasıtasıyla sağlanmaktadır (Tuchelt, 1991, s. 85). Didyma, Antik Dünya'nın en önemli kehanet merkezlerinden birisiydi ve bu yüzden de buradan bahseden pek çok antik kaynak bulunmaktaydı. Kaynaklarda gözlemlenen dikkat çekici özelliklerinden birisi, burasının Kariyalılar için de özel bir öneme sahip olmasıdır. Bu durum bir nebze Karia ile Miletos arasında sınır bölgesinde yer almasıyla da ilişkilendirilebilir.²³

Kutsal alandaki en erken yapı, MÖ 8. yüzyıl sonu veya 7. yüzyıl başına tarihlenen kerpiç bir yapıdır. Yapıya ait temellerin çok geniş olması, bu yapının muhtemelen buradaki kutsal kaynak, ağaçlar ve sunağı çevreleyecek kadar yüksek duvarlara sahip olduğunu düşündürmektedir (Parke, 1985, s. 23). Bu bölgede yapılan kazılar, en erken evrelerden itibaren su kaynağının özel bir öneme sahip olduğunu göstermektedir ve daha bu dönemde kaynağa ulaşmak için pişmiş topraktan su boruları yapılmıştır (Schneider, 1996, s. 152). Su kaynağının çevresinde yapılan kazılarda, Oryantalizan çanak çömlekle beraber anıtsal bir üçayaklı kazana ait parçalar, dört mızrak, bir *phiale*, bir bronz fibula ve demirden bir ayna ele geçmiştir (Furtwangler, 2007; Slawisch, 2013, ss. 53-54). Tapınağa ait sunağın etrafındaki bölgeden ise Peloponnesos tipi bir üçayak, pek çok bronzdan silah ve zırh parçası ele geçmiştir ve bunların arasında Neo-Hitit tipli olanların altını çizmek gereklidir (Slawisch, 2009, ss. 195-196). Ayrıca pek çok Phryg tipi bronz kemer parçası olmasına karşılık fibula ve benzeri kadın takılarında sadece bir adet bulunmuştur (Furtwangler, 2011, ss. 66-71). MÖ 7. yüzyıl sonuna doğru kutsal alanın güney tarafında inşa edilen portikonun ise, bu dönemde kutsal alandaki sunu objelerinin sayısının çoğalmasında ilişki olabileceğinin düşünüldüğünü de belirtmek gerekir.²⁴

Kutsal alandaki tapınağın pek çok kez yeniden yapıldığı ama özünde, içerisinde bir *naiskos* bulunan üstü açık bir *sekosun* temel plan şemasını oluşturduğu söylenebilir (Resim 4) (Tuchelt, 1973, s. 116). MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlenen tapınak, küçük bir *naiskosu* çevreleyen ve batı tara-

²³ Fontenrose'a göre (1988, ss. 229-230), Tzetzes, Lyk., 1385 (2) Tzetzes Chil. 13.111-112 içerisindeki anlatı yazarın Didyma'yı bir Karia kehanet merkezi olarak gördüğünü göstermektedir.

²⁴ Greaves, 2002, s. 114; Herodotos, II.159, Firavun Nekho'nun M.Ö. 608 yılındaki Megiddo Savaşı'ndan sonra elbiselerini Didyma'ya adadığından bahsetmektedir ve Greaves bu hikâyeyi kutsal alanda sunu objelerinin arttığının bir göstergesi olarak yorumlamaktadır. Aynı dönemde benzer bir portikonun Samos Hera kutsal alanında da inşa edildiğini belirtmemiz gerekir.

Resim 4: Didyma, arkaik tapınağın farklı evreleri (Tuchelt, 2007, fig. 4).

finda bir açıklık bulunan, mermerden ve yaklaşık 19,90 x 45 m boyutlarında bir yapıdır (Berve ve Grueben, 1965, s. 260). Buna karşılık MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında buraya Antik Dünya'nın en anıtsal tapınak yapılarından birisi inşa edilmiştir. Avlusunun üstü açık bırakılarak inşa edilmiş bir *dipteros* olan bu tapınağın yaklaşık büyüklüğü 72x19 m'dir ve toplamda yükseklikleri 15,45 m'yi bulan 94 mermer sütuna sahiptir (Tuchelt, 1973, ss. 13-14). Bu anıtsal tapınağın inşasına paralel olarak ortaya çıkan bir başka yenilik ise, Didyma'yı Miletos'a bağlayan kutsal yolun inşa edilmesidir. Bu kutsal yol üzerinde "Brankhid" heykelleri olarak adlandırılan gruba benzer nitelikte heykel gruplarının olduğu ve Miletos'tan buraya gelen tören alayının (prosesyon) irili ufaklı pek çok kutsal alanda durarak tören alayı ritüelini tamamladığı da anlaşılmaktadır.²⁵

Kutsal alandaki Arkaik sunu nesnelere ile ilişkili verilerimiz sınırlıdır ama eldeki veriler bronzdan değerli nesnelere, özellikle askerlikle ilişkili sunuların burada sunulduğunu bize göstermektedir. İlginç bir diğer bilgi, antik kaynaklardan gelmektedir: Buna göre, ordularında İonia ve Karia kökenli paralı askerleri kullandıkları bilinen yabancı krallar bu kutsal alana sunularda bulunmuşlardır.²⁶ Zira burası, kehanet yeteneğinin ötesinde, kent dışı sınır bölgesinde tarafsız konumu ve bölgesel önemi sayesinde uzak bölgelere gidecek paralı askerlerin buluşma noktası olarak kullanılmış olabilir.²⁷ Bu noktada bölgenin en önemli limanlarından birisinin kutsal alanın hemen yakınında olduğunun ve uzunca bir süre kutsal alana girişin deniz tarafından yapıldığının tekrar altını çizmekte fayda vardır (Greaves, 2000, ss. 45-46). Ayrıca Didyma kutsal alanının

25 Duploux, 2006, ss. 208-209, epigrafik veriler kutsal yol üzerinde pek çok heykel grubunun yer aldığını göstermektedir. Miletos prosesyonu hakkında detaylı bilgi için bkz. Herda, 2006.

26 M.Ö. 7. yüzyılda kehanet merkezinin bölge dışındaki önemi için bkz. Parke, 1985, ss. 14-16.

27 Kaplan, 2002, s. 241, Doğu'da paralı askerlerin faaliyetleri ile ilgili elimizdeki kanıtlar, bir yandan Karia'daki meslektaşları, bir yandan da Doğu Akdeniz sarayları ile iletişim kurabilen eğitilmiş bir yerel elitin varlığını göstermektedir. Ayrıca Herodotos (2.163) 30.000 İoniyalı ve Kariyalının Appries kumandasında Amasis'e karşı savaşlarından bahsetmektedir. Kent dışı kutsal alanların ve özellikle kehanet merkezlerinin paralı asker bulmak için kullanılması hakkında bkz. Murray, 1991, s. 27.

Miletos'a mesafeli ve "bağımsız" bir tavrı olduğu ve bu tavrını Persler ile yapılan savaşlar sırasında da sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Parke, 1985, s. 20). Yine de, elimizdeki arkeolojik veriler çok sınırlı olduğu için Didyma'ya gelen farklı grupların varlığı ile ilgili yeterince çıkarımda bulunmak bugün için pek mümkün görünmemektedir. Eldeki verilerden çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan birisi ise, kutsal alanın Miletos merkezi ile olan ilişkisinin MÖ 6. yüzyıl ortalarından itibaren gösterdiği değişimdir. Bir yandan kutsal yolun inşası, diğer yandan da yeni yapılmaya başlanan tören alayının güzergâhı üzerinde yerel elitlerin sunduğu heykellerin konuşlandırılması,²⁸ Didyma'nın Miletos dinsel topografyasındaki artan önemini ortaya koymaktadır. Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak, aynı dönemde kutsal alana anıtsal ölçeklerde bir tapınağın da inşa edildiği görülmektedir.

Bütün bu verilerin karşılaştırılmalı olarak yorumlanması ile ne gibi sonuçlara varılabilir sorusuna gelince, vereceğimiz ilk cevap bir kentin coğrafyasındaki kültürle ilişkisinin asla statik değil, tersine son derece dinamik olduğudur. Yani tarihsel konteksteki değişimlerle bağlantılı olarak, kült alanlarının önemi ve buna paralel olarak buralara yapılan yatırımlar değişkenlik göstermekte ve dönemsel olarak değişebilmektedir. Miletos özelinde incelediğimiz alanlar içinde bu değişim en iyi Didyma'da gözlemlenebilir. MÖ 6. yüzyıl ortasında, kutsal alanın bir yolla kent merkezine bağlanması sonrasında, kentin alana yaptığı yatırımın olağanüstü derecede arttığı ve bunun sonucu olarak kutsal alanın anıtsal mimari ve çok değerli heykeltıraşlık eserleri ile donatıldığı görülmektedir. Eldeki veriler değerlendirildikten sonra bir diğer ön plana çıkarılması gereken unsur, kentin merkezde olduğu ve buna bağlı olarak kent merkezindeki kutsal alanların daha önem kazandığı hiyerarşik bir modelin Miletos'ta gözlenmemesidir (Polinskaya, 2006, s. 87; Senff, 2006, ss. 165-166). Tam tersine, kent coğrafyasındaki kültür için merkez periferi ayrımını yapmak çok güçtür ve Miletos *pantheonu* içerisinde kült alanlarının konumunu incelerken, Miletos'u merkezi ve *territoriumu* ile birlikte bütüncül olarak değerlendirme gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Akdeniz'deki bütün kültürler için denizin özel bir önemi vardır ve Miletos'ta da kutsal alanların yer seçiminde ve buralardaki sunu objesi tercihlerinde denizle kurulan ilişkilerin özel bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır (Horden ve Purcell, 2000, s. 412). Ancak altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, denizaşırı seyahatler sonucunda getirildiği anlaşılan "egzotik" nesnelere sunumunun MÖ 7. yüzyılda daha yaygın olduğudur. MÖ 6. yüzyıl başından itibaren gittikçe artan bir şekilde bunların yerine yerel üretim sunu objeleri değer kazanmıştır. Kültürün doğası veya kutsal alanın fonksiyonu kült coğrafyası için yer seçiminin yanı sıra ritüellerin niteliğini de etkilemiş görünmektedir; ancak önemli bir detay, seçilen sunu objelerinin kültürün doğası ile ilgili olmaktan ziyade sunanların sosyal statüleri ile de ilişkili görüldüğüdür. Maddi değerleri büyük değişkenlik gösteren, Akdeniz'in farklı coğrafyalarından ithal edilerek sunulmuş nesnelere varlığı, bireylerin bu sosyal tabakalaşma içerisinde farklı konumlarını beyan etme arayışı ile ilgili de olabilir (Foxhall, 2005, s. 243). Bu bağlamda farklı kutsal alanların değişken ziyaretçi profilleri aynı zamanda kent içerisindeki sosyal tabakalanmayı yansıtıyor izlenimini vermektedir. Athena kutsal alanı bu açıdan özellikle ilgi çekicidir; çünkü eldeki veriler, konumunu ve denizaşırı ilişkilerini sergilemek için sunu objelerine başvuran yerel elitlerin bu kutsal alanı kullandıklarına işaret etmektedir. Buna karşılık çok daha geniş bir kitlenin kullandığı anlaşılan Aphrodite kutsal alanındaki sunular çok daha çeşitlidir ve pek çok farklı sosyal tabakadan bireyin bir arada bu alanı kullandıklarını göstermektedir.²⁹ Yine de özellikle MÖ 7. yüzyıl boyunca "egzotik" hediyeler

²⁸ Duploux, 2006, ss. 208-209, ayrıca bkz. Rehm ve Harder, 1958, ss. 5-6.

²⁹ Sunuların dağılımına bakıldığında Miletos Athena-Aphrodite kutsal alanlarındaki farklılaşmanın bir paralelini Khios Emporio'sunda, Athena ve liman kutsal alanları arasında da görmekteyiz ve Khios özelinde bu farklılaşmanın kadın ve erkeklere ayrılan farklı kutsal alanlara işaret edebileceği Simon tarafından tartışılmaya açılmıştır. Simon, 1997.

sunabilme kabiliyetinin sergilenmesinin önemini burada da görebilmekteyiz. Sunu objesi kullanımında dikkat çekmek isteyeceğimiz son nokta ise, Arkaik Dönem'in sonuna doğru sunu objesi seçiminde gözlemlenen genel bir değişimdir. Bu noktada bir genelleme yapılırsa, daha erken dönemdeki sunu objelerinin daha kişisel ve günlük kullanıma ait, tanrıyla ilgili özel ikonografik referansları taşımayan objeler olduklarını söyleyebiliriz.³⁰ Ancak Arkaik Dönem'in sonuna doğru bu durumun büyük ölçüde değiştiği ve tanrılara sunmak için özel olarak üretilen ve sunulduğu tanrı/tanrıçaya ait ikonografik özellikler taşıyan figürlü nesnelerin en popüler sunu objesi hâline dönüştükleri gözlemlenebilmektedir.

Antik Kaynaklar

Herodotos (Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen, İstanbul 1973
(Remzi Kitabevi).

Modern Kaynaklar

- Berve, H. & Grueben, G. (1965). *Temples et Sanctuaires Grecs*. Paris: Flammarion.
- Bonnet, C. & Bricault, L. (2016). *Quand les dieux voyagent. Cultes et mythes des mouvements dans l'espace méditerranéen antique*. Genève: Labor et Fides.
- Bourdieu, P. (1980). *Le sens pratique*, Paris: Editions Minuit.
- Courtils, J., des. (2001). Compte rendu: Das Heiligtum der Athena in Milet. *Topoi* 11/2, ss. 753-757.
- Duploux, A. (2006). *Le Prestige des Elites*. Paris: Les Belles Lettres.
- Ehrhardt, N. (1983). *Milet und seine Kolonien*. Frankfurt: Peter Lang.
- Eren, K. (2018). Arkaik İonia Kutsal Alanlarında Sosyal Hayatın Sunulara Yansımaları. O. Zunal, v.d. (eds.) *Epiphaneia. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı* içinde (ss. 153-158). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Eren, K. (2017). Arkaik Dönem İonia'sında kutsal alanların organizasyonu ve "tanrı(ça) imajeri. G. Duru, K. Eren ve E. Koparal (eds.), *Arkeolojik Şeyler/Archaeological Things* içinde (ss. 105-116). İstanbul: Ege Yayınları.
- Eren, K. (2015). Ionian Sanctuaries and the Mediterranean World in the Seventh-Century B.C. In P. M. Militello & H. Öviz (eds.), *Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011, Vol.1* (pp. 321-327). Oxford: BAR International Series.
- Fontenrose, J. (1988). *Didyma Apollo's Oracle, Cults and Companions*. Oakland California: University of California Press.
- Foxhall, L. (2005). Village to City. Staples and Luxuries? Exchange Networks and Urbanization. In R. Osborne & B. Cunliffe (eds.), *Mediterranean Urbanization 800-600 BC* (pp. 233-248). Oxford: British Academy.
- Furtwangler, A. (2011). Didyma Brankhid Kahinleri. *Aktüel Arkeoloji* 22, ss. 64-79.
- Furtwangler, A. (2007). Didyma 2006. *KST* 29/3, ss. 471-490.
- Gans, U. (1991). Die Grabung auf dem Zeytintepe. *IstMitt* 41, ss. 137-140.
- Graeve, V. von. (2007a). Zur Kunstgeschichte früher Milesischer Terrakotten. In Cobbet J., Graeve, V. von., Niemeier, W.D., Zimmermann, K. (eds), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme* (pp. 645-666). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

³⁰ Snodgrass, 1989/1990, ss. 291-292, Sicilya ve Güney İtalya örnekleri üzerinden benzer bir saptamayı yapmaktadır.

- Graeve, V. von. (2007b). 2004-2005 Milet Çalışmaları. *KST* 28, ss. 625-648.
- Graeve, V. von. (1996). 1994/95 Yılı Milet Çalışmaları. *KST* 18/1, ss. 529-554.
- Greaves, A. M. (2004). The Cult of Aphrodite in Miletos and its colonies. *AnatSt* 54, ss. 27-33.
- Greaves, A. M. (2002). *Miletos: A History*. London, New York: Routledge.
- Greaves, A. M. (2000). Miletos and the sea: a stormy relationship. In Oliver, G.J. (ed.), *The Sea in Antiquity* (pp. 39-62). Oxford: BAR International Series.
- Held, W. (2000). *Das Heiligtum der Athena in Milet*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Herda, A. (2006). *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Herda, A. (2005). Apollon Delphinion, das Prytaneion und die Agora von Milet. *AA* 2005/1, ss. 243-294.
- Herda, A. (1998). *Der Kult des Gründheroen Neileos und die Artemis Kithone in Milet*. *Öjh* 67, ss. 1-48.
- Hornden, P. & Purcell, N. (2000). *The Corrupting Sea*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hölbl G. (1999). Die Aegyptiaca vom Aphroditetempel auf dem Zeytintepe. *AA*, 1999, ss. 345-371.
- Jost, M. (1992). Sanctuaires Ruraux et Sanctuaires Urbains en Arcadie. In Schachter, A. (ed.), *Le Sanctuaire Grec* (pp. 205-240). Gênevê: Entretiens Hardt.
- Kaplan, P. (2002). The Social Status of the Mercenary in Archaic Greece. In Gorman, V.B. & Robinson, E.W. (eds.), *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies and Military Power in the Ancient World, Offered in Honor of A.J. Graham* (pp. 229-243). Leiden, Boston: Brill.
- Kerschner, M. (1995). Die Ostterrasse des Kalabaktepe. *AA* 1995, ss. 214-220.
- Kerschner, M. & Schlotzhauer, U. (1999). Das Artemisheiligtum auf der Ostterrasse des Kalabaktepe in Milet. *AA* 1999, ss. 7-51.
- Mallwitz, A. & Schiering, W. (1968). Der alte Athena-Tempel von Milet. *IstMitt* 18, ss. 87-160.
- Murray, O. (1991). The Social Function of Art in Early Greece. In Buitron-Oliver, D. (ed.), *New Perspectives in Early Greek Art* (pp.23-30). Washington: National Gallery of Art.
- Niemeier B. & Niemeier W. D. (1997). Milet 1994-5 Projekt "Minoisch-Mykenisches bis Proto-geometrisches Milet": Zielsetzung und Grabungen auf dem Stadionhügel und am Athenatempel. *AA*, 1997, ss. 189-248.
- Niemeier, W.D. (1999). Die Zierde Ioniens. *AA*, 1999, ss. 374-409.
- Osborne R. (1996). *Greece in the Making 1200-479 BC*. London: Routledge.
- Parke, H.W. (1985). *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. London, New Hampshire: Routledge.
- Patera, I. (2006). *Offrir en Grèce ancienne: rites et objets autour de certains sanctuaires et fêtes de Déméter* (Thèse de doctorat). Paris: EPHE.
- Polignac, F. de. (2006). Analyse de l'Espace et Urbanisations en Grèce Archaique: Quelques Pistes de Recherche Récents. *REA* 108, ss. 203-224.
- Polignac, F. de. (1996). Entre les Dieux et les Morts. Statut individuel et rites collectifs dans la cité archaïque. In R. Hagg (ed.), *The Role of the Religion in Early Greek Polis* (pp.31-40). Stocholm: P. Åströms.
- Polignac, F. de. (1995). *La naissance de la cité grecque*. Paris: La Découverte.
- Polinskaya, I. (2006). Lack of Boundaries, Absence of Opposition: The City-Countryside Continuum of a Greek Pantheon. In Rosen, R.M. & Sluiter, I. (eds.), *City, Countryside, and the Spatial Organization of Value in Classical Antiquity* (pp.61-92). Leiden-Boston: Brill.

Prost, F. (2002). Compte rendu pour W. Held "Das Heiligtum der Athena in Milet". *AntCl* 71, s. 487.

Rehm, A. & Harder, R. (1958). *Didyma II. Die Inschriften*. Berlin: Gebr. Mann.

Saint-Pierre, C. (2005). *Les offrandes orientales dans les sanctuaires du monde grec à l'époque archaïque* (Thèse de doctorat). Paris: Université Paris 1.

Schneider, P. (1996). Zum Alten Sekos von Didyma. *IstMitt*, 46, ss. 147-152.

Senff, R. (2006). Form and Function of Sanctuaries in Archaic Miletos. *REA*, 108, ss. 159-172.

Senff, R. (2003). Das Aphroditeheiligtum von Milet. *Asia Minor Studien*, 49, ss. 11-25.

Senff, R. & Heinz, M. (1997). Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994. *AA*, 1997, ss. 114-117.

Simon, C.G. (1997). The Archaeology of Cult in Geometric Greece. Ionian Temples, Altars and Dedications. In Langdon, S. (ed.), *New Light on a Dark Age* (pp. 125-143). Columbia: University of Missouri Press.

Simon, C.G. (1986). *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*, Ann Arbor (Doctoral dissertation). Berkeley: University of California.

Slawisch, A. (2013). Didyma Untersuchungen zur sakralen Topographie und baulichen Entwicklung des Kernheiligtums vom 8.-4. Jh.v.Chr. In Raue, D. & Gerlach, I. (eds.), *Sanktuar und Ritual Heilige Plaetze im Archaeologischen Befund* (pp. 53-60). Berlin: Marie Leidorf.

Slawisch, A. (2009). Eine runde Sache: Zu einem Fragment einer Bronzekeule aus Didyma. In Einicke, R. et al. (eds.), *Zürück zum Gegenstand Festschrift für Andreas E. Furtwängler* (pp. 195-202). Langenweißbach: Beier & Beran.

Snodgrass, A.M. (1989/1990). The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries. *ScAnt*, 3-4, ss. 287-294.

Tréziny, H. (2006). Urbanisme Archaïque des villes Ioniennes: Un Point de vue Occidental. *REA*, 108, ss. 225-247.

Tuchelt, K. (2007). Überlegungen Zum Archaischen Didyma. In Cobbet J., Graeve, V. von, Nie-meier, W.D., Zimmermann, K. (eds.), *Frühes Ionien Eine Bestandsaufnahme* (pp. 393-411). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Tuchelt, K. (1991). Drei Heiligtümer von Didyma und ihre Grundzüge. *RA* 1991, ss. 85-98.

Tuchelt, K. (1973). *Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma: Eine Untercuchung der Inscrifftlichen und archaologischen Zeugnisse*. Berlin: Wasmuth.

